

*Adam Dąbrowski**

ASPEKT SEKTORALNY ZMIAN STRUKTURALNYCH W GOSPODARCE NIEMIEC

1. POJĘCIE STRUKTURY I PRZEKSZTAŁCEN STRUKTURALNYCH

Powszechnie uznaje się, iż termin „struktura” (od łac. *structura*) oznacza sposób budowy, podział całości na części. Często wymienianą właściwością – czy jak kto woli atrybutem – struktury jest istnienie wzajemnych powiązań między tymi elementami składowymi oraz istnienie ich hierarchii. Bazując na tym podstawowym znaczeniu, wiele dyscyplin naukowych bada swoje dla danej dziedziny struktury. Czynią tak zarówno nauki humanistyczne, przyrodnicze, matematyczne, jak i społeczne. Mówiąc o strukturach ekonomicznych jako pewnym fenomenie systemowym, korzysta się również z pierwotnego znaczenia tego terminu, opierając następnie na jego podstawie dalszą klasyfikację struktury. Akcentuje się przy tym różne aspekty tego podziału w zależności od celu analizy.

Najbardziej powszechnym i uznawanym przez większość badaczy¹ struktur gospodarki narodowej jest podział ze względu na:

- formy własnościowe i organizacyjne,
- układ działowo-branżowy,
- układ przestrzenny.

W literaturze niemieckiej natomiast używa się dla określenia najbardziej podstawowego podziału gospodarki narodowej pojęć: struktura sektoralna i struktura regionalna.

* Dr, adiunkt w Katedrze Polityki Ekonomicznej UŁ.

¹ Np. B. Winiarski proponuje w istocie podobny podział na trzy układy: rodzajowy (przedmiotowy), przestrzenny, własnościowo-podmiotowy, por. B. Winiarski [red.], *Polityka ekonomiczna*, Wrocław 1992, s. 72.

Jednak kluczowym zagadnieniem w badaniu struktury gospodarczej jest nie tyle ujęcie statyczne, tzn. sama klasyfikacja gospodarki, ile ujęcie dynamiczne, tj. analiza zmian zachodzących w jej strukturze.

Praktyka gospodarcza wykazuje, że proces rozwoju poszczególnych gospodarek charakteryzuje się nieustającymi przekształceniami struktury, zarówno w ujęciu regionalnym, jak i sektoralnym. Dowodzi ona, że przemiany strukturalne nie są jedynie nieodłącznym elementem towarzyszącym wzrostowi gospodarczemu, lecz nierzadko warunkiem dokonywania się pozytywnych zmian w gospodarce zachodzących w procesie jej rozwoju. Przekształcenia strukturalne znajdują swój wyraz w zmieniającym się udziale poszczególnych sektorów w tworzenie produktu krajowego. Tak mierzony udział poszczególnych sektorów daje możliwość odpowiedzi na pytanie, które sektory gospodarki zmniejszają swe znaczenie, których wkład w ogólny rozwój nie ulega zmianie, które zaś rosną ponadproporcjonalnie?

Z formalnego punktu widzenia możemy przedstawić zmiany struktury sektoralnej analizując udział poszczególnych sektorów w tworzeniu PKB². Jeśli produkt krajowy potraktujemy jako sumę wartości dóbr i usług Y_1, Y_2, \dots, Y_n wytwarzanych przez poszczególne sektory od 1 do n , to związek ten możemy zapisać w postaci równości:

$$Y = Y_1 + Y_2 + \dots + Y_n \quad (1)$$

Udział poszczególnych sektorów w tworzeniu PKB mierzymy wobec tego korzystając z przekształcenia równania (1):

$$1 = \frac{Y_1}{Y} + \frac{Y_2}{Y} + \dots + \frac{Y_n}{Y} \quad (2)$$

Stąd też wzrost produktu krajowego $d(Y)$ będzie sumą ważoną wzrostu poszczególnych sektorów. Zależność ta przyjmie wobec tego postać następującej równości:

$$d(Y) = \frac{Y_1}{Y} d(Y_1) + \frac{Y_2}{Y} d(Y_2) + \dots + \frac{Y_n}{Y} d(Y_n) \quad (3)$$

Jak wynika z równości (3), tempo wzrostu gospodarki jest tym większe, im większe jest tempo wzrostu w branżach o największych udziale w tworzeniu produktu krajowego.

Empiryczne potwierdzenie matematycznej formuły przynosi analiza danych dotyczących rozwoju poszczególnych sektorów danej gospodarki.

² Por. M. Williams, *Strukturpolitik*, [w:] *Vahlens Kompendium der Wirtschaftstheorie und Wirtschaftspolitik*, Monachium 1992, s. 373.

2. PRZYCZYNY ZMIAN STRUKTURALNYCH

Istnieje wiele możliwości klasyfikacji przyczyn zmian strukturalnych zachodzących w gospodarce. W literaturze niemieckiej³ dość powszechnie przyjmuje się ich podział ze względu na to, czy są to czynniki leżące po stronie popytu lub po stronie podaży.

W przypadku strony popytowej jako główne przyczyny zmian w strukturze gospodarki wymienia się następujące procesy:

1. Zróznicowana elastyczność dochodowa popytu na poszczególne grupy dóbr i usług powoduje, iż w procesie rozwoju gospodarczego następuje przesunięcie „ciężaru” wytwarzania z produktów o niskim współczynniku elastyczności dochodowej do produktów o wysokim współczynniku. Najbardziej znanym przykładem potwierdzającym tę tezę jest obserwowany, relatywnie malejący udział wydatków na żywność wraz ze wzrostem zamożności społeczeństwa.

2. Opisana przez Keynesa stale wzrastająca skłonność do oszczędzania w społeczeństwach bogatych powoduje przesunięcie się zapotrzebowania na dobra inwestycyjne za cenę relatywnego ograniczenia produkcji dóbr konsumpcyjnych.

3. Zmiany struktury dokonują się również w gospodarkach, które w danym momencie nie odznaczają się dynamicznym rozwojem. Także w gospodarkach przeżywających okres stagnacji może dochodzić do zmian preferencji po stronie popytu. I tak w Niemczech, również w okresach, gdy gospodarka nie znajdowała się w okresie boomu gospodarczego, mieliśmy do czynienia z tzw. falami popytu, tyjącymi się poszczególnych grup dóbr i usług, np. fala zwiększonego popytu na usługi turystyczne, artykuły spożywcze, samochody osobowe, odzież itp. Fale te wywoływały w konsekwencji istotne zmiany w strukturze popytu globalnego.

4. Zmiana struktury popytu zgłaszanego bądź przez sektor prywatny bądź sektor publiczny wywołuje zmianę zapotrzebowania na określone dobra, gdyż inna jest struktura popytu zgłaszanego przez jeden lub drugi sektor. Ponieważ tendencją ogólną – dotyczącą zarówno RFN, jak i innych państw zachodnioeuropejskich – jest stałe zwiększanie się udziału dochodów i wydatków publicznych w PKB, możemy mówić o trwałej zmianie struktury popytu w kierunku wzrostu popytu zgłaszanego przez sektor publiczny.

Po stronie podaży obserwujemy natomiast następujące procesy:

1. Zmieniające się struktury organizacyjne, jako rezultat wywołany np. koncentracją kapitału bądź tworzeniem się struktur monopolistycznych, mają wpływ na rozmiary produkcji bądź kształtowanie się cen na określone dobra. W efekcie mamy do czynienia z długofalowym procesem rozwoju jednych lub „obumierania” innych branż.

³ Por. m. in. H.-F. Eckey, *Grundlagen der regionalen Strukturpolitik*, Köln 1978, s. 20 i n.

2. Zakres i rozprzestrzenianie się postępu technicznego w ramach poszczególnych sektorów przebiega w sposób zróżnicowany. Wywołuje to w warunkach konkurencyjnych dysproporcje w wydajności pracy i efektywności gospodarowania. Najbardziej podatnym na postęp techniczny jest sektor II i w jego to ramach, postęp techniczny upowszechnia się najszybciej dając najbardziej pozytywne efekty.

3. Ze względu na stale rozwijający się handel zagraniczny oraz zgodnie z teorią kosztów komparatywnych następuje wzrost znaczenia tych sektorów, które swą produkcję wiążą z zakresem wymiany handlowej z zagranicą. W przypadku RFN mamy do czynienia z krajem o bardzo rozwiniętej współpracy zagranicznej, w którym ponad połowa dochodu narodowego zależy od wymiany handlowej z zagranicą. Ze względu na istnienie relatywnej nadwyżki kapitału w stosunku do istniejących zasobów pracy i ziemi najbardziej dynamicznie wzrastały właśnie te dziedziny, których rozwój był stymulowany przez czynniki zewnętrzne, związane z zakresem współpracy zagranicznej.

4. Branże bazujące na nieodnawialnych zasobach (np. na surowcach mineralnych) w długofalowej tendencji tracą na ważności, gdyż w krajach wysokorozwiniętych – a do takich niewątpliwie należy RFN – po pierwsze relatywny udział kosztów związanych z ceną surowców i energii w odniesieniu do ogółu kosztów maleje, po drugie w związku z sukcesywnym wyczerpywaniem się surowców, branże opierające swój rozwój na ich eksploatacji, np. górnictwo węgla kamiennego, rozwijają się w tempie znacznie wolniejszym niż pozostałe, bądź ich rola ulega „degradacji”.

Jak wynika z zaprezentowanych przyczyn zmian strukturalnych, struktura w gospodarce rynkowej jest zarówno wynikiem istniejących po stronie popytu i podaży preferencji, lecz także rezultatem świadomego oddziaływania państwa jako podmiotu polityki ekonomicznej. Zmiany strukturalne są więc wypadkową dążeń poszczególnych „aktorów” gry rynkowej oraz rezultatem interwencji państwa. Zgodnie z przyjętą w Niemczech neoliberalną doktryną w polityce ekonomicznej właśnie struktura gospodarki jest jedną z najważniejszych dziedzin aktywności państwa, przejawiającej się w prowadzeniu wielopłaszczyznowej polityki strukturalnej.

3. INTERPRETACJA ZMIAN STRUKTURALNYCH W ŚWIETLE HIPOTEZY TRÓJSEKTOROWEJ

Istnieje szereg koncepcji teoretycznych wyjaśniających przyczyny przemian strukturalnych zarówno w ujęciu sektoralnym, jak i regionalnym. W opracowaniu zajmujemy się prezentacją trójsektorowej hipotezy zmian

strukturalnych, ilustrując to zagadnienie na bazie danych empirycznych dotyczących RFN.

Proces rozwoju gospodarek narodowych charakteryzuje się szeregiem prawidłowości, które jemu towarzyszą w kolejnych stadiach. Zależności te znajdują swe uzasadnienie w teorii rozwoju i dają się określić mianem pewnego wzorca, którego „powtarzalność” jest w dużym stopniu niezależna od kraju jego występowania, a zależy jedynie od określonej kombinacji warunków charakterystycznych dla danego etapu rozwoju gospodarczego. Spośród wielu obszarów, w których te prawidłowości mogą się przejawiać, są przemiany struktury gospodarki narodowej.

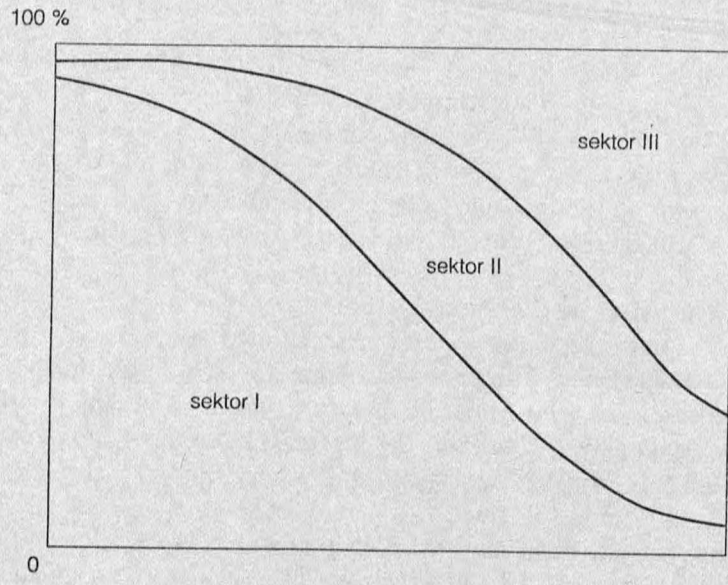
Jedną z najczęściej prezentowanych hipotez rozwojowych dotyczących struktury gospodarek jest hipoteza trójsektorowa. Odwołuje się ona do obserwowanego w wielu krajach typowego przebiegu przemian sektoralnych struktury gospodarki. Powstanie tej hipotezy łączy się z nazwiskiem Allana G. B. Fischera, który na podstawie obserwacji empirycznych po raz pierwszy w 1939 r. sformułował tezę o istnieniu określonej zależności w rozwoju gospodarek przejawiającej się w dominacji poszczególnych sektorów gospodarki od I poprzez II, aż po III, w zależności od poziomu rozwoju danego kraju. Hipoteza ta została następnie dalej rozwinięta i spopularyzowana przez Colina Clarka⁴ i Jeana Fourastie⁵.

Hipoteza ta twierdzi, iż w długookresowym procesie wzrostu gospodarczego sektor I wypierany jest przez sektor II, a następnie zmniejsza się udział sektora II na korzyść sektora III. Zmiany te oraz związane z nimi znaczenie poszczególnych sektorów pozostają w korelacji z poziomem rozwoju danego kraju, wyrażonym wielkością PKB na głowę mieszkańca. Gdy poziom ten jest niski, dominuje w gospodarce, zdaniem twórców tej teorii, sektor I, gdy poziom ten jest wyższy, dominującą rolę odgrywa sektor II i w wypadku wysoko rozwiniętej gospodarki największą rolę zaczyna odgrywać sektor III. Rysunek 1 ilustruje graficznie w sposób uproszczony ten proces. Oś odciętych obrazuje nam etap rozwoju danego kraju, wyrażony w czasie, oś rzędnych zaś procentowy udział zatrudnionych w poszczególnych sektorach gospodarki.

Porównując teoretyczne założenia trójsektorowej teorii rozwoju strukturalnego z faktycznym przebiegiem tego procesu w Niemczech na przestrzeni wieku XIX i XX dostrzegamy wiele podobieństw. Dla lepszego zobrazowania wykresy sporządzono w dwóch przekrojach, korzystając z różnorodnych źródeł danych. Rysunki 2a i 2b obrazują empiryczne wielkości dotyczące struktury zatrudnienia w poszczególnych sektorach gospodarki Niemiec.

⁴ C. Clark, *The Conditions of Economic Progress*, London 1940 (wyd. 3, 1957).

⁵ J. Fourastie, *Le grand espoir do XXe siecle*, éd. 3, Paris 1963; tłum. niem.: *Die grosse Hoffnung des zwanzigsten Jahrhunderts*, Köln 1969.

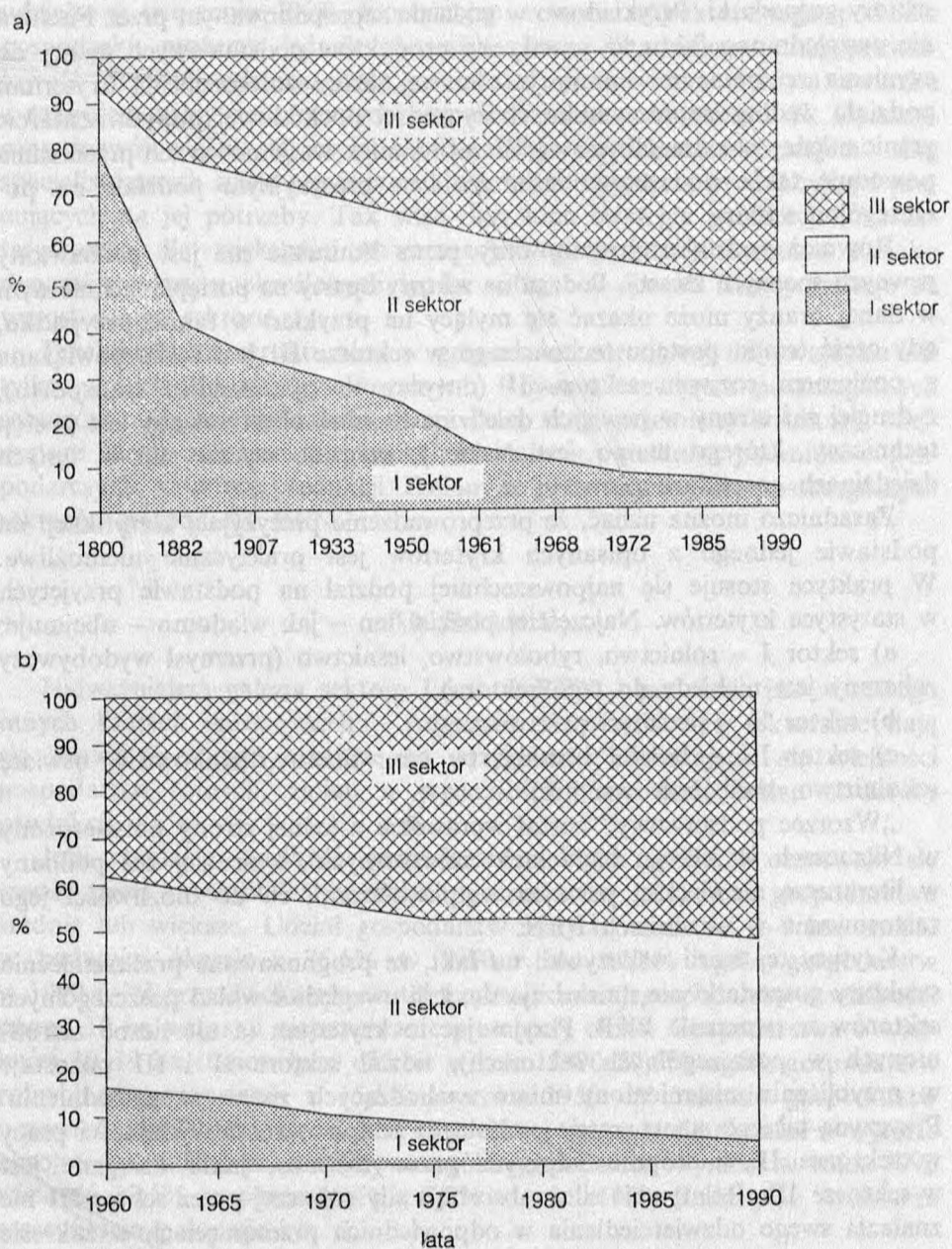
Rys 1. Hipoteza trójsektorowa

Rozgraniczenie trzech sektorów jest zarówno w teorii, jak i w praktyce zabiegiem trudnym.

Fourastie opiera się przykładowo na intensywności postępu technicznego mierzonego wzrostem wydajności pracy. W rezultacie przyporządkowuje te gałęzie gospodarki pierwszemu sektorowi, które w długiej perspektywie charakteryzują się umiarkowanym wzrostem produktywności. Te, które charakteryzują się wysokim przyrostem produktywności przyporządkowuje sektorowi II, a z kolei te o najmniejszym wzroście wydajności pracy sektorowi III.

Fischer natomiast jako podstawę wydzielenia sektorów uznaje elastyczność dochodową popytu. Według tego kryterium do sektora I należą wszystkie podmioty gospodarcze, które wytwarzają niezbędne do życia produkty (o współczynniku elastyczności dochodowej popytu poniżej 0,5). Do sektora II należą te rodzaje działalności gospodarczej, które zajmują się wytwarzaniem dóbr nie pierwszej potrzeby (współczynnik elastyczności zawiera się między 0,5 a 1), zaś sektor III obejmuje te dziedziny, dla których wytwarzane przez nie dobra charakteryzują się najwyższym współczynnikiem elastyczności dochodowej popytu (1).

Zaprezentowane kryteria podziału gospodarki na trzy sektory nasuwają pewne wątpliwości wynikające m. in. z szeregu problematycznych uogólnień, które utrudniają precyzyjny podział. Na ich podstawie nie jesteśmy w stanie w sposób jednoznaczny przeprowadzić wyraźnego grupowania na poszczególne

Rys. 2. Rozwój sektorальной struktury zatrudnienia w Niemczech w latach 1800–1990
a) lata 1800–1990 przekrojowo, b) lata 1960–1990

Źródło: opracowanie własne na podstawie: H. F. Eckey, Grundlagen der regionalen Strukturpolitik, Köln 1978, s. 23; Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland, Statistisches Bundesamt, lata 1961–1991

sektory gospodarki. Przykładowo w podziale zaproponowanym przez Fischera nie uwzględniono faktu, iż w zakresie produktów podstawowych mamy do czynienia ze zmianami natury jakościowej, które zniekształcają kryterium podziału według współczynnika elastyczności dochodowej popytu. Zatarcie granic między poszczególnymi sektorami wskutek wzajemnego ich przenikania powoduje także dodatkowe utrudnienia w precyzyjnym podziale na poszczególne sektory.

Również podział zaproponowany przez Fourastie nie jest pozbawiony pewnych spornych kwestii. Podział na sektory oparty na postępie technicznym w danej branży może okazać się mylący na przykład w takim przypadku, gdy część tempa postępu technicznego w sektorze III jest ściśle powiązana z poziomem rozwoju sektora II (dotyczy to np. handlu, transportu), z drugiej zaś strony w pewnych dziedzinach usług obserwowany jest postęp techniczny, którego tempo jest niekiedy znacznie wyższe niż w innych dziedzinach gospodarki.

Zasadniczo można uznać, że przeprowadzenie precyzyjnej klasyfikacji na podstawie jednego z opisanych kryteriów jest praktycznie niemożliwe. W praktyce stosuje się najpowszechniej podział na podstawie przyjętych w statystyce kryteriów. Najczęściej podział ten – jak wiadomo – obejmuje:

- a) sektor I – rolnictwo, rybołówstwo, leśnictwo (przemysł wydobywczy zaliczany jest niekiedy do tego sektora),
- b) sektor II – przemysł przetwórczy,
- c) sektor III – handel i usługi (w tym: finanse, bankowość, oświatę szkolnictwo, służbę zdrowia itd.).

„Wzorzec podstawowy” został wprawdzie z jednej strony potwierdzony w Niemczech w szeregu badaniach empirycznych⁶, z drugiej zaś poddany w literaturze niemieckiej pewnym wątpliwościom⁷, co do możliwości jego zastosowania w warunkach RFN.

Krytycy tej teorii wskazywali na fakt, że prognozowane przekształcenia struktury gospodarki nie sprawdzają się, jeśli uwzględnić wkład poszczególnych sektorów w tworzenie PKB. Przyjmując to kryterium (a nie liczbę zatrudnionych w poszczególnych sektorach), udział sektora II i III pozostaje w przybliżeniu niezmienny mimo zachodzących zmian w zatrudnieniu. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest fakt, iż tempo wzrostu wydajności pracy w sektorze II w stopniu istotnym przewyższa to, jakie osiągnęte jest w sektorze III. Relatywnie silna absorbcja siły roboczej przez sektor III nie znalazła swego odzwierciedlenia w odpowiednich przesunięciach w zakresie

⁶ Por. m. in.: G. Fels, K.-W. Schatz, F. Wolter, *Der Zusammenhang zwischen Produktionsstruktur und Entwicklungsniveau. Versuch einer Strukturprognose für die westdeutsche Wirtschaft*, „Weltwirtschaftliches Archiv” 1971, Nr. 106, s. 240–278.

⁷ Por. m. in. K.-H. Oppenlaender, *Technologische Entwicklungen und Wirtschaftswachstum*, Köln, s. 191–253; C. Toben, *Strukturdiagnose in der Marktwirtschaft*, Berlin 1977.

udziału w tworzeniu PKB. Korzystając z teorii trójsektorowego podziału gospodarki, możemy jednak zauważyć pewną charakterystyczną prawidłowość. Rozwój sektora usług pozostaje mianowicie w ścisłym związku z rozwojem usług świadczonych bezpośrednio na rzecz sektora II. Dynamiczny rozwój właśnie tej części sektora III jest związany z rozwojem usług specjalistycznych ściśle powiązanych z konkretną gałęzią produkcyjną i pracujących na jej potrzeby. Tak więc określona strategia produkcji (charakterystyczna dla większości nowoczesnych gospodarek) wymusza niejako dynamikę wzrostu określonych typów usług i w sposób istotny rzutuje na wzrost całego sektora.

Przekształcenia strukturalne w gospodarce narodowej odbywają się nie tylko w układzie międzysektoralnym. Również wewnątrz poszczególnych sektorów mają miejsce zakrojone na dużą skalę przemiany struktury obejmujące swym zakresem strukturę zatrudnienia, wielkości podmiotów gospodarczych, strukturę produkcji. Zmiany te przedstawimy dla poszczególnych sektorów gospodarki RFN.

3.1. Sektor I

Najważniejszą gałęzią sektora I jest w RFN – podobnie jak w szeregu innych krajach europejskich – rolnictwo. Przekształcenia sektoralne dają się zauważyć w tym sektorze na przykładzie: zmieniającej się wielkości gospodarstw rolnych, zmian w wydajności pracy bądź zmian struktury produkcji.

Jeśli chodzi o wielkość gospodarstw rolnych w RFN obserwuje się trwały trend przekształcania małych gospodarstw rolnych w gospodarstwa średnie lub większe. Udział gospodarstw małych, wielkości 1–9 ha, zmalał w badanym okresie z 76,6% w 1950 r. do 47,0% ogółu gospodarstw w 1990 r. W przeciwieństwie do tej tendencji udział gospodarstw o wielkości ponad 10 ha wzrastał nieprzerwanie przez cały okres. Gospodarstwa o wielkości 10–19 ha stanowiły w efekcie w roku 1990 20,6% ogółu gospodarstw rolnych w porównaniu z 15,6% w roku 1950. W zakresie gospodarstw o powierzchni 20 ha i więcej, których liczba zwiększyła się również w wyrazie absolutnym, udział procentowy w ogóle gospodarstw wyniósł w roku 1990 wielkość 32,4% w porównaniu z 7,8% z roku 1950. Zmiany w strukturze szczegółowo pokazuje rys. 3.

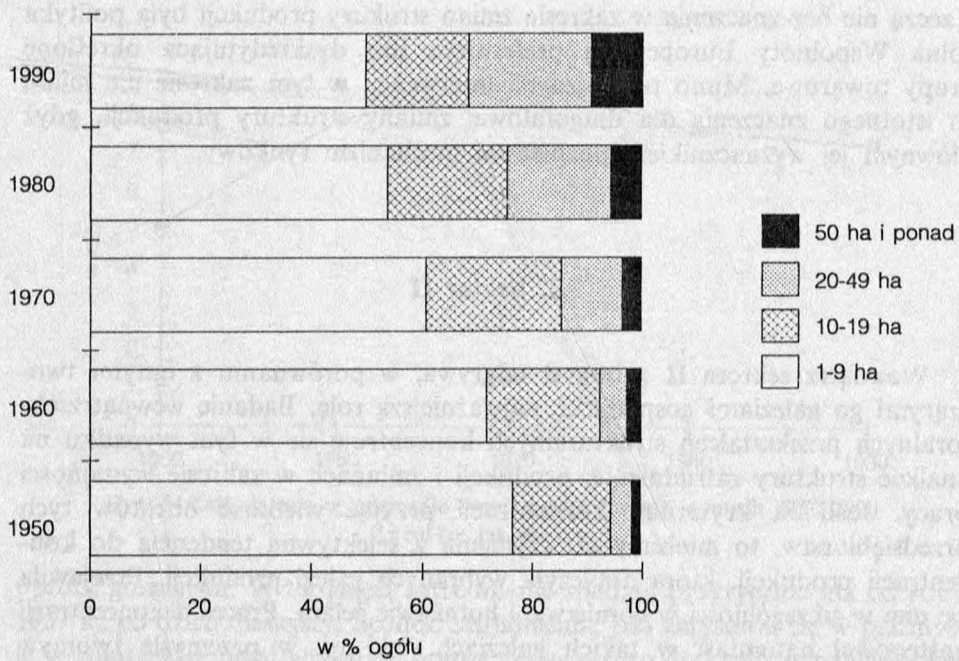
Wraz ze zmniejszaniem się wielkości gospodarstw rolnych obserwuje się jednocześnie systematyczny spadek liczby zatrudnionych w rolnictwie niemieckim. I tak w okresie od 1970 do 1990 roku liczba zatrudnionych w rolnictwie (zarówno pełnozatrudnionych, jak i w niepełnym wymiarze godzin) zmalała z 2,6 mln do 1,4 mln.

Zmniejszaniu się wielkości gospodarstw rolnych towarzyszyło również zmniejszanie się ich liczby. Tendencję tę prezentuje rys. 4.

Podczas gdy zarówno wielkość, jak i liczba gospodarstw rolnych sukcesywnie zmniejszała się, mamy do czynienia w badanym okresie ze znacznym wzrostem wydajności pracy. Stopa wzrostu wydajności w tym sektorze znacznie przewyższała średnią roczną stopę wzrostu wydajności pracy w całej gospodarce Niemiec i wynosiła w latach 1950–1970 odpowiednio 6,7% dla rolnictwa i 2,4% dla całej gospodarki. Jednak mimo to produkt brutto na jednego zatrudnionego w tym sektorze w 1990 r. wynosił 39 500 DM (w cenach z 1985 r.) w porównaniu z 69 800 DM w pozostałych gałęziach gospodarki. Należy przy tym jednak podkreślić, iż ta znacząca różnica – obok obiektywnych przesłanek – zawiera pewne „zniekształcenie” statystyczne wynikające ze specyfiki tego sektora. Istnienie bowiem dużej liczby osób ujmowanych statystycznie, jako zatrudnionych w niepełnym wymiarze godzin (np. pracujący jednocześnie gdzie indziej członkowie rodziny), które uwzględnia się w wyliczeniach jako kategoria zatrudnionych w rolnictwie. Takie ujęcie poprzez zwiększenie liczby osób zatrudnionych w sposób znaczący „pogarsza” statystykę wydajności pracy na jednego zatrudnionego w tym sektorze.

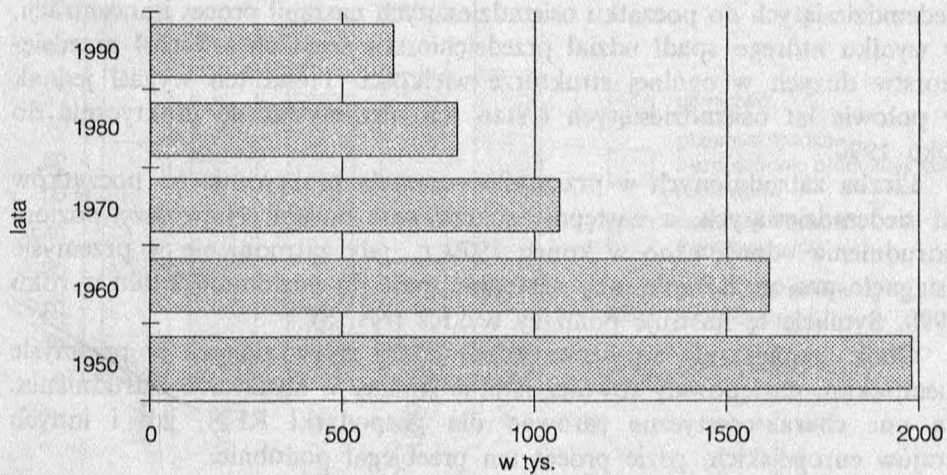
Gospodarstwa rolne w RFN były zmuszone nie tylko do zmian w zakresie techniki i technologii produkcji, lecz również do modyfikacji struktury produktu finalnego. Zmiany te następowały w związku ze wzrostem poziomu życia ludności i towarzyszącym temu zjawisku procesom zmian w strukturze popytu na produkty żywnościowe. Zgodnie ze znaną kategorią współczynnika elastyczności dochodowej popytu wraz ze wzrostem poziomu dochodów udział wydatków na żywność wprawdzie absolutnie wzrasta, lecz relatywnie maleje, a współczynnik ten kształtuje się poniżej 1. Jak wykazały jednak badania⁸, elastyczność dochodowa popytu dla poszczególnych produktów rolnych jest różna. W procesie wzrostu gospodarczego dochodzi przy tym do zmiany struktury popytu na poszczególne dobra. W RFN przykładowo wzrostowi gospodarczemu towarzyszył spadek spożycia ziemniaków i w mniejszym stopniu mleka i prostych produktów zbożowych. Jednocześnie znacząco wzrosło spożycie szlachetnych gatunków mięsa, owoców i warzyw. Znalazło to swe odzwierciedlenie w strukturze produkcji całego sektora rolnego.

⁸ Por. T. Heidhues, *World Food. Interdependence of Farm and Trade Policies*, London 1977.

Rys. 3. Struktura wielkości gospodarstw rolnych

Źródło: Statistisches Jahrbuch für Bundesrepublik Deutschland, bieżące roczniki

Rys. 4. Liczba gospodarstw rolnych

Źródło: jak do rys. 3

Rzeczą nie bez znaczenia w zakresie zmian struktury produkcji była polityka rolna Wspólnoty Europejskiej preferująca lub dyskredytująca określone grupy towarowe. Mimo politycznych interwencji w tym zakresie nie miało to istotnego znaczenia dla długofalowej zmiany struktury produkcji, gdyż głównym jej wyznacznikiem pozostawał mechanizm rynkowy.

3.2. Sektor II

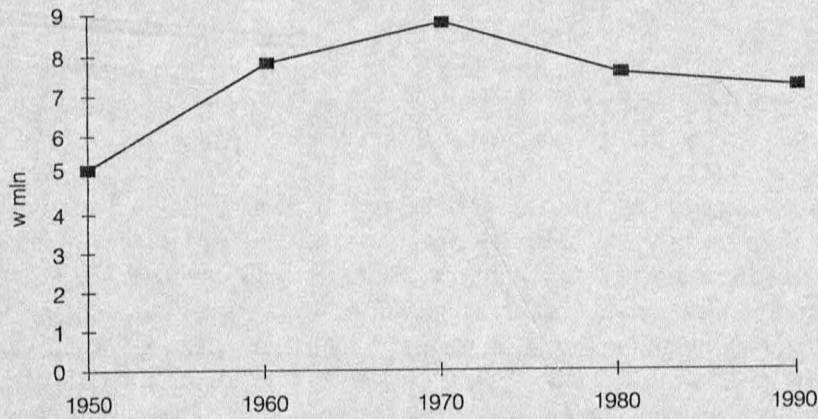
Wewnątrz sektora II przemysł odgrywa, w porównaniu z innymi tworzącymi go gałęziami gospodarki, najważniejszą rolę. Badanie wewnątrzsektoralnych przekształceń strukturalnych koncentruje się w tym wypadku na analizie struktury zatrudnienia, produkcji i zmianach w zakresie wydajności pracy. Jeśli za kryterium koncentracji przyjąć wielkość obrotów tych przedsiębiorstw, to mieliśmy do czynienia z selektywną tendencją do koncentracji produkcji, która dotyczyła wybranych gałęzi produkcji. Przejawiła się ona w szczególności w górnictwie i hutnictwie żelaza. Proces dekoncentracji następował natomiast w takich gałęziach, jak np. w przemyśle tworzyw sztucznych, przemyśle środków transportu.

Pod względem liczby zatrudnionych wielkość zakładów przemysłowych nie uległa w RFN istotnym zmianom praktycznie do połowy lat siedemdziesiątych. Przez cały ten okres 85% zakładów przemysłowych zatrudniała mniej niż 1000 pracowników, przy czym udział przedsiębiorstw zatrudniających powyżej 1000 pracowników wynosił nieco powyżej 1%. Od połowy lat siedemdziesiątych do początku osiemdziesiątych nastąpił proces koncentracji, w wyniku którego spadł udział przedsiębiorstw średnich i wzrósł udział przedsiębiorstw dużych w ogólnej strukturze wielkości. Trend ten wygasł jednak w połowie lat osiemdziesiątych i stan ten utrzymywał się praktycznie do roku 1990.

Liczba zatrudnionych w przemyśle wzrastała praktycznie od początków lat siedemdziesiątych, a następnie sukcesywnie malała. Najwyższy poziom zatrudnienia odnotowano w końcu 1970 r., gdy zatrudnienie w przemyśle osiągnęło poziom 8,8 mln, aby następnie spaść do poziomu 7,2 mln w roku 1990. Sytuację tę ilustruje poniższy wykres (rys. 5).

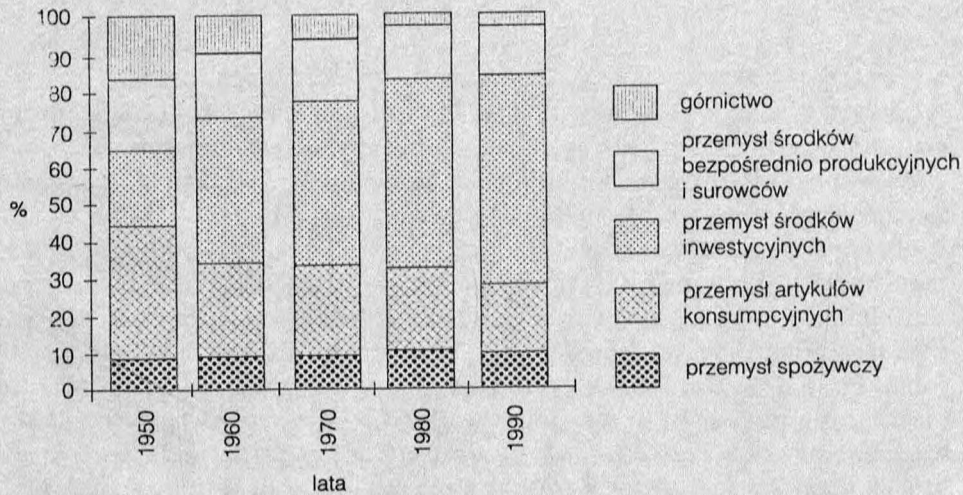
Obok zmniejszania się bezwzględnej liczby zatrudnionych w przemyśle niemieckim, następowały również istotne zmiany w strukturze zatrudnienia. Są one charakterystyczne zarówno dla gospodarki RFN, jak i innych krajów europejskich, gdzie proces ten przebiegał podobnie.

W bardzo dynamicznym wzroście liczby zatrudnionych w sektorze II w okresie powojennym (rys. 5) brały udział wszystkie branże przemysłu,

Rys. 5. Zatrudnienie w przemyśle (wraz z górnictwem) w latach 1950–1990
Źródło: jak do rys. 3

oprócz górnictwa. W tej gałęzi zatrudnienie spadało praktycznie już od roku 1957 aż po dzień dzisiejszy. Spadek zatrudnienia, jaki zarysował się w przemyśle w roku 1970, objął wszystkie branże. Zjawisko to dotknęło w największym stopniu przemysł artykułów konsumpcyjnych oraz przemysł surowców i środków do produkcji. W najmniejszym zaś stopniu odczuwalne ono było w przemyśle środków inwestycyjnych i spożywczym (rys. 6).

Rys. 6. Struktura zatrudnienia w przemyśle
Źródło: jak do rys. 3

Jednocześnie obserwujemy w tym okresie zdecydowany przyrost wydajności pracy praktycznie we wszystkich branżach przemysłowych wyrażający się m. in. zwiększeniem wartości brutto wytwarzanych produktów (rys. 7). Analizując przebieg tego procesu w poszczególnych branżach przemysłu możemy zaobserwować występujące dysproporcje strukturalne. Jedne przeżywały dynamiczny rozwój, inne zaś zdecydowany regres.

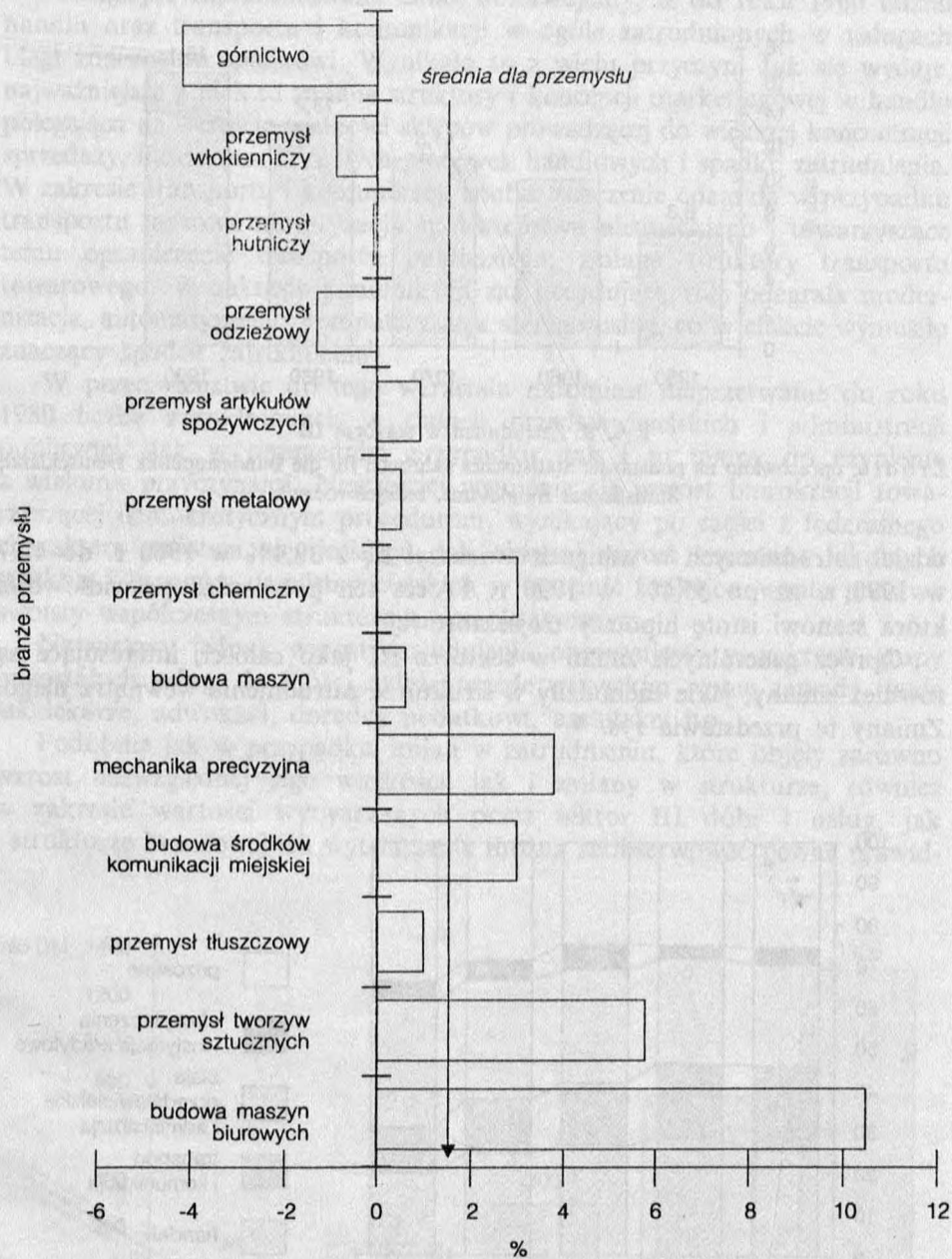
Obserwowany od lat siedemdziesiątych w większości gałęzi przemysłu wzrost produkcji przy jednoczesnym wyraźnym spadku zatrudnienia jest wyrazem dużego wzrostu wydajności pracy w tych dziedzinach. Przy czym istotne jest również to, że branże które wykazywały największe tempo wzrostu produkcji wykazują z reguły również największe tempo wzrostu wydajności pracy. Tendencja ta obserwowana w RFN jest właściwa dla większości wysoko rozwiniętych państw o gospodarce rynkowej. Wyjątkiem jest przemysł tekstylny, w którym niewielkiemu przyrostowi produkcji towarzyszył bardzo dynamiczny przyrost wydajności pracy.

Podsumowując możemy stwierdzić, iż przemiany strukturalne w przemyśle, zapoczątkowane w Niemczech na dużą skalę w latach siedemdziesiątych, przebiegały równoległe ze wzrostem produkcji tego sektora. Należy podkreślić, iż wzrost wydajności pracy przy stale wzrastających zasobach materialnych, jak również zmniejszającej się rentowności kapitału i zatrudnienia był przede wszystkim rezultatem bardzo znacznego wzrostu nasycenia kapitałowego tego sektora.

3.3. Sektor III

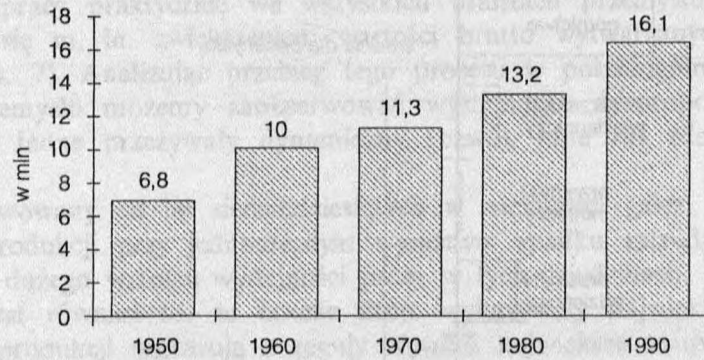
Sektor III składa się z całego szeregu różnorodnych branż. Stąd też w przypadku tego sektora jest sprawą istotną przedstawienie, oprócz generalnych tendencji rozwojowych w zakresie zmian zachodzących w zakresie zatrudnienia, produkcji bądź wydajności pracy także charakteru tych zmian zachodzących w poszczególnych branżach usługowych.

Przyrost zatrudnienia w sektorze usług, jaki obrazuje rys. 8, był procesem trwałym i doprowadził faktycznie w okresie 1950–1990 do podwojenia zatrudnionych w usługach. Towarzyszył mu do początku lat osiemdziesiątych spadek liczby zakładów usługowych, przede wszystkim w wyniku zamykania wielu małych zakładów. Od początku lat osiemdziesiątych tendencja ta uległa jednak zmianie i obecnie obserwujemy zarówno trwały przyrost liczby zatrudnionych w sektorze III, jak i wzrost liczby funkcjonujących podmiotów gospodarczych w tym sektorze (rys. 8). Procesowi wzrostu liczby zatrudnionych w sektorze III towarzyszył także stały spadek liczby zatrudnionych w sektorze II i przechodzenie zatrudnionych z tego sektora do usług. W rezultacie

Rys. 7. Stopa wzrostu wybranych gałęzi przemysłu (mierzona przyrostem wartości produkcji) w latach 1970–1990

Źródło: Statistisches Bundesamt Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen, Fachserie 18 Reihe 1.3, 1991

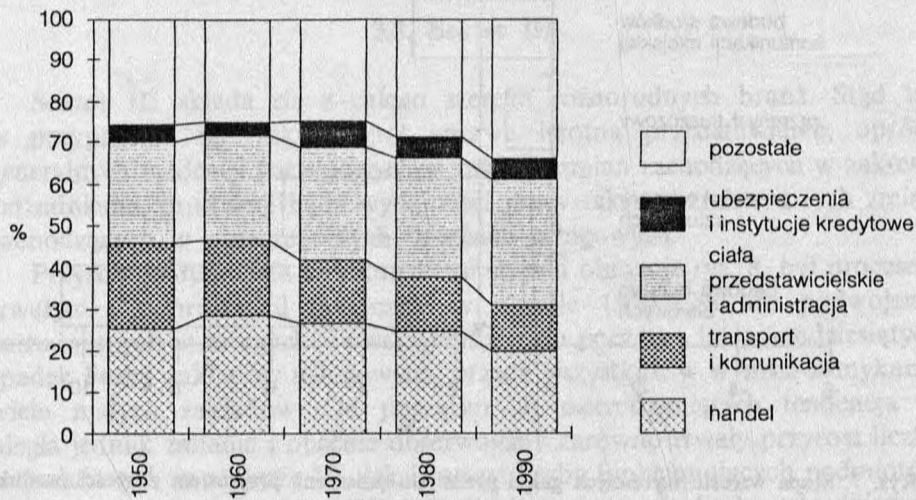

Rys. 8. Zatrudnieni w sektorze III

Źródło: opracowano na podstawie: Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland, Statistisches Bundesamt, bieżące roczniki

udział zatrudnionych w usługach zwiększył się z 38,4% w 1960 r. do 42,7 w 1970 r. aż po 55,4% w 1990 r. Proces ten potwierdza prawidłowość, która stanowi istotę hipotezy trójsektorowej.

Oprócz generalnych zmian w sektorze III jako całości, interesujące są również zmiany, jakie zachodziły w strukturze zatrudnienia wewnątrz niego. Zmiany te przedstawia rys. 9.

Rys. 9. Struktura zatrudnienia w sektorze usług

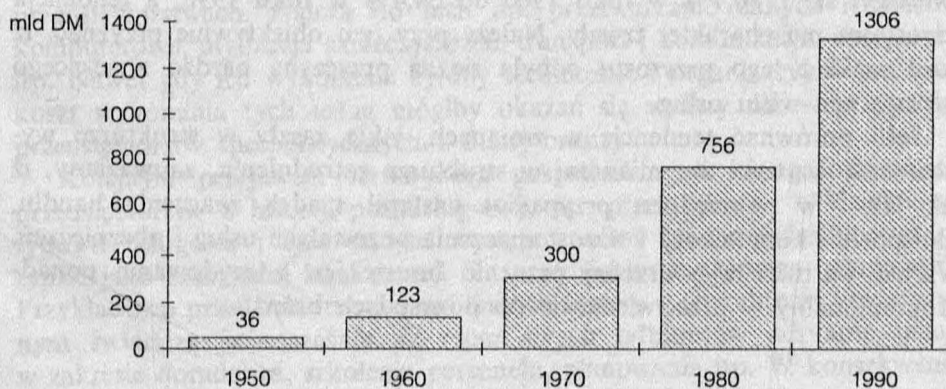
Źródło: jak do rys. 8

Analizując zaprezentowane dane, obserwujemy, iż do roku 1960 udział handlu oraz transportu i komunikacji w ogóle zatrudnionych w usługach uległ znacznemu spadkowi. Wynikało to z wielu przyczyn. Jak się wydaje, najważniejsze z nich to zmiana struktury i koncepcji marketingowej w handlu polegająca na wzroście wielkości sklepów prowadzącej do większej koncentracji sprzedaży, likwidowaniu małych placówek handlowych i spadku zatrudnienia. W zakresie transportu i komunikacji istotne znaczenie odegrała w przypadku transportu masowa motoryzacja społeczeństwa niemieckiego i towarzyszące temu ograniczenie transportu publicznego, zmiana struktury transportu towarowego. W zakresie komunikacji zaś decydującą rolę odegrała modernizacja, automatyzacja i komputeryzacja szeregu usług, co w efekcie wymusiło znaczący spadek zatrudnienia.

W przeciwieństwie do tego wzrastała natomiast nieprzerwanie do roku 1980 liczba zatrudnionych w ciałach przedstawicielskich i administracji publicznej. Jak w poprzednim przypadku, tak i tu mamy do czynienia z wieloma przyczynami. Najczęściej wymienia się wzrost biurokracji towarzyszącej demokratycznym procedurom, wynikający po części z federalnego charakteru państwa niemieckiego, jak również wzrost znaczenia lokalnych struktur i organów przedstawicielskich w systemie funkcjonowania państwa swoisty współczesnym strukturom demokratycznym.

Największy jednak wzrost zatrudnienia obserwujemy w zakresie grupy pozostałych usług, do której należą przede wszystkim wolne zawody, takie jak lekarze, adwokaci, doradcy podatkowi, architekci itp.

Podobnie jak w przypadku zmian w zatrudnieniu, które objęły zarówno wzrost bezwzględnej jego wielkości, jak i zmiany w strukturze, również w zakresie wartości wytwarzanych przez sektor III dóbr i usług, jak i strukturze branżowej ich wytwarzania można zaobserwować pewne prawid-

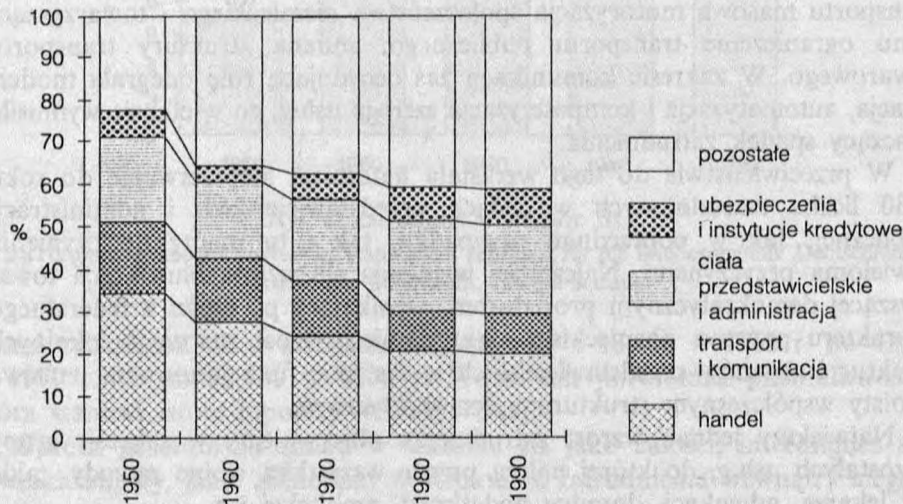

Rys. 10. Wartość brutto dóbr i usług wytworzonych w sektorze III

Źródło: jak do rys. 8

owości. Pierwszą tendencją jest wzrost znaczenia sektora usług mierzonego wartością wytworzonych dóbr i usług. Tendencję tę obrazuje rys. 10.

Drugie zjawisko, to zmieniająca się struktura tworzenia wartości przez poszczególne branże usługowe. Tę tendencję prezentuje rys. 11.

Rys. 11. Struktura wartości wytworzonych dóbr i usług w poszczególnych branżach sektora III

Źródło: jak do rys. 8

Zilustrowane powyżej zmiany dały w rezultacie wzrost udziału wartości wytworzonej przez sektor III w wytworzonym PKB. I tak udział ten zwiększył się z 40,7% w roku 1960 do 54,4% w roku 1990, a tendencja wzrostowa ma charakter trwały. Należy przy tym obiektywnie przyznać, iż duża część z tego przyrostu odbyła się za przyczyną bardzo znaczącego wzrostu cen wielu usług.

Jeśli porównać tendencję w zmianach, jakie zaszły w strukturze wytworzonej wartości ze zmianami w strukturze zatrudnienia, zauważamy, iż tak jak i w poprzednim przypadku nastąpił spadek znaczenia handlu, transportu i komunikacji i wzrost znaczenia pozostałych usług i ubezpieczeń. Wzrost wartości wytworzonej przez te branże jest zdecydowanie ponadproporcjonalny w przeciwieństwie do pozostałych branż.

4. „TERTIARYZACJA” GOSPODARKI NIEMIEC

Zjawisko rozszerzania się zakresu sektora III i wypierania pozostałych sektorów w gospodarkach państw wysokorozwiniętych określa się w literaturze mianem *tertiaryzacji* gospodarki. Cechą charakterystyczną w przypadku Niemiec i niektórych innych państw Europy Zachodniej jest to, że popyt na usługi powodujący rozwój tego sektora, a zgłaszany z przedsiębiorstw, jest większy niż ten, jaki pochodzi od gospodarstw domowych. Popyt ten, będąc skutkiem dynamicznego rozwoju postępu technicznego, jest częściowo tylko traktowany i klasyfikowany jako usługi w sensie „przechodzenia” tych usług przez rynek. Większa część usług realizowana jest przez same przedsiębiorstwa (tzw. usługi wewnętrzne) i tym samym nie jest zaliczana do sektora III, chociaż *de facto* z punktu widzenia ich charakteru są typowymi usługami. Jedynie śledząc dokładnie charakter zatrudnienia poszczególnych osób w przedsiębiorstwach możemy wnioskować co do zakresu tego typu usług. Szacuje się, iż jeśliby włączać ten rodzaj prac do sektora usług, to w przedsiębiorstwach niemieckich tylko ok. 1/4 zatrudnionych (dane za 1987 r.) zajmuje się faktycznie produkcją. Obszar aktywności pozostałych zatrudnionych to zajęcia, które jednoznacznie kwalifikują się do sektora III.

Obserwowany stały wzrost usług wewnętrznych ma swoje przyczyny w zapotrzebowaniu na kompleksowy zakres świadczonych usług, np. w zakresie obsługi, konserwacji, napraw i dozoru maszyn, usług finansowych itp. Powierzenie tego typu usług wykonawcom z zewnątrz narażałoby przedsiębiorstwa na szereg bardzo niekorzystnych konsekwencji, takich jak np. konieczność negocjacji z wieloma wykonawcami, nieterminowość usług itp. Z drugiej jednak strony część usług musi być zlecona na zewnątrz ze względu na postępującą specjalizację poszczególnych usług i wynikającą stąd niemożność ich wykonywania przez własny personel, nawet w dużych przedsiębiorstwach. Należą do nich np. przetwarzanie danych i systemy komputerowe, utylizacja zanieczyszczeń, transport i komunikacja, energetyka itp. Nawet gdy ich wykonanie byłoby technicznie i organizacyjnie możliwe, koszt wykonania tych usług mógłby okazać się wyższy niż w przypadku przedsiębiorstw specjalistycznych z danej branży.

Kolejnym przejawem *tertiaryzacji* gospodarki jest zaangażowanie się przedsiębiorstw z branży pozausługowej, np. przemysłowej, w działalność typowo usługową i tym samym występowaniem tych przedsiębiorstw na rynku jako faktycznej konkurencji dla przedsiębiorstw typowo usługowych. Przykładowo przedsiębiorstwa produkujące towary o charakterze inwestycyjnym świadczą jednocześnie na rzecz swych odbiorców odpłatne usługi w zakresie doradztwa, szkolenia personelu, planowania itp. W konsekwencji „zniekształca” to statystyczne ujęcie poszczególnych sektorów i w sposób znaczący zaniża udział sektora usług w tworzeniu produktu krajowego gospodarki Republiki Federalnej Niemiec.

5. PODSUMOWANIE

Omawiane w artykule zmiany w strukturze sektorowej gospodarki Niemiec są zjawiskiem typowym dla większości państw wysoko rozwiniętych. Cechą charakterystyczną jest to, że procesy te zarówno w sensie ich zakresu, jak i sekwencji poszczególnych faz wykazują dla większości krajów wiele podobieństw. Wzrost lub spadek znaczenia danych sektorów w gospodarce wykazuje szereg prawidłowości, przy czym najistotniejsza z nich to wzajemna korelacja poszczególnych etapów z poziomem rozwoju danego kraju. Analizując przebieg zmian strukturalnych na przykładzie Niemiec, można stwierdzić, iż doświadczenia zarówno niemieckie, jak i innych państw zachodnich mogą okazać się pomocne dla prognozowania przebiegu podobnych procesów w Polsce. Przebieg zmian zachodzących w naszym kraju może świadczyć o tym, że wzorzec ten po uwzględnieniu specyfiki rozwoju Polski może być przystawalny również dla naszych warunków. Samo bowiem istnienie mechanizmu rynkowego jako głównego „sprawcy” przemieszczeń strukturalnych tworzy niezbędną podstawę do takich przewidywań.

Adam Dąbrowski

STRUCTURAL ASPECT OF STRUCTURAL CHANGES IN GERMANY'S ECONOMY

The economic practice shows that development processes in particular economies are characterized by constant structural changes both within particular regions and sectors. It proves that structural changes are not only an inseparable element accompanying economic growth but quite often a condition of positive changes in the economy taking place in its growth process.

There exists a number of theoretical conceptions explaining causes of structural changes both in the sectorial and regional approach. In this article an attempt was made to present a three-sectorial hypothesis of structural changes on the basis of empirical data concerning the Federal Republic of Germany.

The performed analysis shows that in the development process of Germany's economy there took place an evolution not only in the economy structure in its intersectorial aspect but also in the structure of particular sectors.

The changes discussed in the article are a typical phenomenon for most highly developed countries. Their characteristic feature is the fact that these processes both as regards their scope and sequence of their stages display many similarities in most countries. The growing or the declining role of particular sectors within the economy is characterized by numerous causalities, with the most important of them being a mutual correlation between particular stages and level of development attained by a given country.

The analysis of structural changes on the example of Germany leads to the conclusion that the Germany experience, as well as the experience of other Western countries, can be helpful in forecasting these processes in Poland.